

Рост агульной колькасці інтэлігэнцыі Беларусі і паступоваве заасяроджванне яе навукова-інтелектуальная і культурна-асветніцкая патэнцыялу у беларускіх гарадах, рабіті яе ўплывовыем фактарам культурна-духовага развіцця не толькі беларускіх гарадоў, але і ўсяго краю і стаді падмуркам для нацыянальнага аддраджэння беларускага народа і фарміравання беларускай нацыі.

Літаратура:

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года /Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел ; под ред. Н. А. Троицкого. – СПб., 1904. – Т. 4 : Виленская губ., тетрадь 3 (последняя) – 179 с.
2. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 года /Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел ; под ред. Н. А. Троицкого. – СПб., 1903. – Т.5: Витебская губ., тетрадь 3 (последняя). – 282 с.
3. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 года /Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел ; под ред. Н. А. Троицкого. – СПб., 1904. – Т.11: Гродненская губерния. – 319 с.
4. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 года /Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел ; под ред. Н. А. Троицкого. – СПб., 1904. – Т. 22 : Минская губерния. – 241 с.
5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 года /Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел ; под ред. Н. А. Троицкого. – СПб., 1903.– Т.23 : Могилёвская губерния. – 275 с.
6. Документы і матэрыялы па гісторыі Беларусі : у 4 т. / Н. М. Нікольскі [і інш.]; пад ред. Н. М. Нікольскага. – Мінск: Акад. Наук БССР, 1936 – 1954. – Т.2. Документы і матэрыялы па гісторыі Беларусі (1772 – 1903 гг.). / Н. М. Нікольскі [і інш.]; пад ред. Н. М. Нікольскага; – 1940. – 938 с.
7. Документы и материалы по истории Белоруссии: в 4 т. / В. Н. Перцев [и др.]; под ред. В. Н. Перцева. – Минск: Акад. Наук БССР, 1936 – 1954. – Т. 3: Документы и материалы по истории Белоруссии (1900-1917 гг.)
8. / В. Н. Перцев [и др.]; под ред. В. Н. Перцева. – 1953. – 1018 с.
9. Багданович, А.І. Навуковая і культурна - асветніцкая дзейнасць інтэлігэнцыі ў Беларусі (у 1861-1900 гг.). / А.І. Багданович. – Мінск: БДПУ, 2003. – 23 с.
10. Шыбека, З.В. Гарады Беларусі (60-я гады XIX – пачатак XX стагоддзя) /З.В. Шыбека. – Мінск: ЭўроФorum, 1997. – 292 с.
11. Гісторыя Беларусі: у 6 т. / радкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Экаперспектыва, 2000-2005. – Т. 4: Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.) / М. Біч [і інш.] – 2005. – 519 с.
12. Нарсы гісторыі Беларусі: у 2-х ч./ рэдкал.: М.П. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларусь, 1994. – Ч. 1: Нарсы гісторыі Беларусі / М. Касцюк [і інш.]; пад рэд. М.П. Касцюка. – 1994. – 527 с.
13. Александровіч, С.Х. Гісторыя і сучаснасць: літ.-крытык. артыкулы. Мінск: Беларусь, 1968. – 256 с.
14. Парашкоў, С.А. Гісторыя культуры Беларусі / С.А. Парашкоў. – 2-е выд. – Мінск: Бел. навука, 2004. – 444 с.

ПАЛАТЫКА ЦАРЫЗМУ Ў БЕЛАРУСІ Ў ПЕРЫЯД АДМЕНЫ ПРЫГОННАГА ПРАВА

А.Ф. Рацко
БДПУ (Мінск)

З прыходам да ўлады Аляксандра II (1855-1881 г.) змяніяецца палітика царызму на заходніх землях імперыі: адміністрація вееннае становішча, абвяшчаецца амністыя ўдзельнікам паўстання 1830-1831 гг., памяшанца ціск на католіцкую царкву, польскую мову і гд. Новы віленскі генерал-губернатар У. І. Назімаў імкніцца наладзіць добрыя адносіны з мясцовімі спаланізаванымі памешчыкамі, спрабуючы схіліць іх да прайўлення "ініцыятывы" у справе вызвалення сялян ад прыгонных прав.

Інвентарнае пытанне магло быць, на думку ўрада, прынімана для пачатку разгляду ўмоў сялянскай рэформы. Памешчыкі заходніх губерній імкнуліся вызваліцца ад маючага абыцца ў 1857г. увода абавязковых інвентароў, якія маглі значна абмежаваць іх самавольства ў адносінах да прыгонных.

У. І. Назімаў прыкладу німала намагання, каб дабіцца ад мясцовага дваранства згоды пайсі на адмену прыгону. Летам 1857 г. па яго прапланове інвентарная камітэты Віленскай, Ковенскай і Гродзенскай губерніі абрыйкоўвали неафіцыйную прапланову ўраду ад вызваленія сялян. Нарашце ў верасні 1857 г. прыгоннікі падалі праз віленскага генерал-губернатара ў Пецярбург свае праплановы У якіх вызвалілі пажаданне вызваліць сялян, але без зямлі [3,с.373].

Пасля працяглага аблімеркавання матэрыялаў У. І. Назімава ў Сакрэтным камітэце, створаным на пачатку года, Аляксандр II 20 лістапада 1857 г. выдае раскрыпт на імя віленскага генерал-губернатара, у якім дазваляе стварыць у беларуска-літоўскіх губернях камітэты для падрыхтоўкі

праекта адмены прыгоннага права. Раскрыпт У. І. Назімаву стаў першай урадавай праграмай па сялянскому пытанню і пастаўі мясоўсавае дваранства ў авангард вызвалення сялян ад прыгону.

Згодна з раскрыптом за памешчыкамі захоўваліся права ўласнасці на зямлю, сяляне мелі права толькі на сядзібу, якую яны на прагнучы вызваленага часу абавязаны былі выкупіць. Акрамя таго, сяляне маглі мець позні палівы надзел, за які яны абавязваліся выконваць павіннасці на карысць памешчыкаў і ўрада. За памешчыкамі таксама захоўвалася права паліцэйскага нагляду над сялянамі ў вотчынах [3,с.379-380].

Да вясны 1858 г. у Беларусі былі ўтвораны камітэты ва ўсіх губернях, а да канца года – у большасці губерній Расіі. Хутка Сакрэтны камітэт быў рэарганізаваны ў Галоўны камітэт па сялянскай справе, бо с пераносам сялянскага пытання ў губерні яно перастала ўжо быць сакрэтным. Праграма Галоўнага камітэта базавалася на прынцыпах раскрыпта У. І. Назімаву і прадугледжвала не ліквідацыю, а толькі змянчэнне прыгоннай залежнасці.

У адказ на палітыку ўрада, накіраваную на адмену прыгону, памешчыкі Беларусі пачалі абвessяляльваць сялян, прысвойваючы лепшыя ворыўныя участкі і сенажаци, а сялянам пакідалі забалочаныя або пясчаныя ўгодзі. Масавае абвessяляльванне сялян выклікала заклапочанасць урада: Міністр унутраных спраў вымушаны быў нават падрыхтаваць спецыяльны цыркуляр губернскім прадвадзіцелямі дваранства, у якім выказаў заклапочанасць такім дзеянням памешчыкаў [3,с.385-386]. Частка сяляніні пераводзілася ў дваровыя ці адпускалася без зямлі на волю. Такія дзеянні памешчыкаў былі харacterны не толькі для беларускіх сямяль, але і для ўсёй краіны. Урад вымушаны быў сваімі распаряджэннямі ад 2 і 19 сакавіка 1858 г. некалькі аблемжаўца права памешчыкаў на беззмежнай пытанні вызваленія прыгонных і перавод іх у дваровыя [2,с.33-34].

Сялянскіх рукоў прымусі царым паскорыць правядзенне рэформы. 4 снежня 1858 г. была прынята новая урадавая праграма, якая ў адрозненіе ад старой падыгрывала асновы прыгонніцтва: сялянін атрымоўваў уласную свабоду, забяспечваючы зямельныя надзеламі ў пастаяннае карыстанні з правам выкупіц іх ва ўласнасць. Гэтыя палажэнні новай праграмы ляглі ў аснову работы новай установы – Рэдакцыйных камісій, якія распрацоўвалі агульны для ўсёй Еўрапейскай Расіі аграпарны закон.

19 лютага 1861 г. Аляксандр II падпісаў Маніфест аб адмене прыгоннага права і "паларажэнні", якія складаліся з "Агульнага паларажэння", мясоўских паларажэння, дадатковых правіл. У адпаведнасці з гэтымі дакументамі сялянін атрымалі, хоць і не адразу, асабістую волю, права, фармальную незалежнасць ад пана.

Памешчыкі стравілі ўладу над вёскай, тым не менш уся зямля маёнтка заставалася ў іх руках. Закон абавязваў іх прадаваць частку зямлі быўм прыгонным. Устанаўліваліся пэўныя нормы сялянскіх надзелаў, выхадзія з інтарсаў памешчыкі. Капі ў памешчыкі заставалася зямлі менш гэтай нормы, то адпаведная частка адразалася на іх карысць ад ранейшых сялянскіх надзелаў [3,с.395-396].

На беларускіх землях урад праводзіў рэформу па падставе "Агульнага паларажэння" і "двох мясоўских паларажэння". У восьмі паветах Віцебскай і ў Магілёўскай губернях, дзе, як і ў Цэнтральнай Расіі, было шырока распаўсюджана абышынная землекарыстанне, тэрыторыя дзялілася на чарназёмную, нечарназёмную і стэпавую палосы. Віцебская і Магілёўская губерні былі аднесены да нечарназёмнай паласы. Тут, вышэйшы памер зямельнага надзелау, які атрымлівалі сяляне, вагаўся ад 4 да 5,5 дзесяціны. Ніжэйшы памер быў прыкладна ў 3 разы меншы [7, с.465].

Паколькі ў Мінскай, Гродзенскай, Віленскай губернях і чатырох паветах Віцебской губерні існавала падворнае землекарыстанне, тут нормы надзелаў не вызначаліся, і ў сялян захоўваліся прысадзібныя і палаивыя надзелы, якімі яны карысталіся да 1861г. Але і тут прадугледжваліся адразкі ў тых выпадках, калі ў памешчыка пасля падзелу заставалася менш 1/3 зямлі, якія належылі яму да рэформы [1,с.160].

"Паларажэнні 19 лютага 1861г." абавязвалі селяніна заплаціць памешчыку выкуп за зямлю. Кошт зямлі быў вельмі высокі, таму па закону сяляне пры выкупе плацілі 20% адпаведнай сумы, а астатнія 80% памешчыкам давала дзяржава. Сялянін становіўся даўжнікам дзяржавы на 49 гадоў. Высокі выкупны плацяжы з улікам іншых дзяржавных і земскіх збораў абцяжвалі эканамічнае становішча сялян. Гэтыя плацяжы пазбаўлялі вісякоўцу сродкаў, якія маглі быць укладзены ў земліяробочую вытворчасць. Выкуп уключаў у сябе плату як за зямлю, так і за феадальныя павіннасці – барщыну і аброк [6,с.371].

Сяляне ўважліва сачылі за падрыхтоўкай і правядзеннем рэформы. Яны разлічвалі на сваё вы涯валенне з зямлі і на поўнае вы涯валенне ад улады памешчыка. Урад вельмі непакоіла становішча ў заходніх землях імперыі ў сувязі з уздымам тут польскага нацыянальна-вы涯валенчага руху. На Беларусі ў 1861-1862 гг. было скансэнтравана больш за 100 тыс. рэгуліярных войск. Як відаць з данісенні ў царскіх упраўнаважаных, для падаўлення сялянскіх выступленняў у Беларусі выкіравістваліся войскі 11 пяхотных палкоў і войскі Бабруйскай крэпасці [5,с.116].

Міктым напружанаасць у заходніх губернях павялічвалася. У сакавіку-чэрвені 1861г. тут было зафіксавана 311 сялянскіх выступленняў. Амаль 1/3 з іх была падаўлена з дапамогай войск [2,с.64].

Каб задобрыць нядаўніх прыгонных, 10 кастрычніка 1861г. міністр унутраных спраў П.А. Валуеу прапанаваў У. І. Назімаву аблегчыць павіннасці сялян у беларускіх і літоўскіх губернях да ўвядзення ўстаўных грамат. Галоўны камітэт прапанаваў паменшыць колькасць згомонных дзён з 12 да 8, а з лета 1862г. адмініцтв згомоні і неадкладна ліквідаваць усе дадатковыя павіннасці [5, с.152].

У заходніх губернях распачаўся так званы маніфестацыйны рух – спяванне польскіх піснёў, нашэнне нацыянальнага адзення, абраза афіцыйных асоб і г.д., у адказ на які ў жніўні 1861г. віленскі генерал-губернатар У. І. Назімав аўгустава ваянна становішча. Камітэт Міністэрства адобразы Часове палажэнне аб паліцыйскіх судах у заходніх губернях. Між тым памешчыкі пераконвалі сваіх сялян у тым, што з далучэннем заходніх зямель да Польшчы становішча быльых прыгонных палепшыцца. Дваранскі сход Мінскай губерні падрыхтаваў нават прашэнне на імя цара, у якім гаварылася аб неабходнасці дапушчыць губернию да Царства Польскага. Генерал-губернатар Заходніга краю вымушаны быў распусciць дваранскі сход [4, с.31].

З мэтай каардынацыі сваіх дзеянняў на заходніх землях імперыі па распараджэнню Аляксандра II 2-го кастрычніка 1862г. у Пецярбурзе была створана спецыяльная дзяржаўная ўстанова – Заходні камітэт (замест распушчанага ў 1848г. Камітэта заходніх губерняў). Дзеянні камітэта прыдавалася надзвычай важнае значэнне, пра што сведчыць яго склад: ішэф жандароў, ваенны міністр, міністры замежных спраў, юстыцы, унутраных спраў, фінансаў, народнай асветы, дзяржаўных маёмысцей, обер-пракурор Сінода, віленскі і кіеўскі генерал-губернатары. Узначальваў Заходні камітэт старшыня кабінета міністраў князь П. П. Гагарын [8, с.16]. На пасяджэннях Заходнага камітэта выказвалася думка пра то, што сялянства, ў адрозненіе ад памешчыкаў, можа быць апорай урада ў гэтym рэгіёне імперыі. У суязы з гэтym Заходні камітэт абазначыў шэраг мерапрыемстваў па сялянскому пытанню, якія прадугледжвалі саслоўя і адмену прыгону быў праведзена з улікам перш за ўсё прабавання памешчыкаў. Аднак усе яны заставаліся толькі на паперы, пакупу не адбылося пэўнай уступкі мясцовому сялянству. Аднак усе яны заставаліся толькі на паперы, пакупу не адбылося пэўнай уступкі мясцовому сялянству. Аднак усе яны заставаліся толькі на паперы, пакупу не адбылося пэўнай уступкі мясцовому сялянству.

Такім чынам, урадаваў палітыка царызму на заходніх землях падчас адмены прыгоннага права была асцярожнай і супяречлівой. З аднога боку, Пецярбург клапаціўся аб інтэрэсах вышэйшага саслоўя і адмены прыгону быў праведзен на з уліком перш за ўсё прабавання памешчыкаў. З другога – з мэтай прыцягніць сялян да барацьбы супроты сепаратысцкіх тэндэнций мясцовага дваранства царызм уносіў у заканадаўства нязначныя карэктывы, якія павінны былі паказаць "клогат" урада аб сялянах.

Крыніцы і літаратура:

- Гісторыя Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Экаперспектыва, 2005. – Т. 4: Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.) / М. Біч [і інш.]. – 2005. – 519 с.
- Гісторыя сялянства Беларусі са старажытных часоў да нашых дзён: у 3 т. / рэдкал.: В. П. Панятоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Бел. навука, 1997-2005. – Т. 2: Гісторыя сялянства Беларусі ад реформы 1861 г. да сакавіка 1917. – 2002. – 552 с.
- Документы і матэрыялы па гісторыі Беларусі Т. 2. (1772-1903 гг.). / М.Н. Нікольскі [і інш.]. – Мінск: Выдавецтва АН БССР, 1940. – 938 с.
- Комзолова, А.А. Політика самодержавія в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ. / А.А. Комзолова. – М.: Наука, 2005. – 383 с.
- Фридман, М.Б. Отмена крепостного права в Белоруссии. / М.Б. Фридман. – Минск: Издательство Белгосуниверситета им. В.И. Ленина, 1958. – 201 с.
- Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6т. / рэдкал.: Б.І. Сачанка (гал.рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларусь, Энцыкл., 1993-2003. – Т.2: Беліц – Гімн. 1994. – 537 с.
- Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6т. / рэдкал.: Б.І. Сачанка (гал.рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларусь, Энцыкл., 1993 – 2003. – Т.6. К.1. Пузыны – Усяса. 2001. – 591 с.
- Беларуская энцыклапедыя: у 18 т. / рэдкал.: Г.П. Парашкоў (гал.рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларусь, Энцыкл., 1996-2004. – Т.7: Заастаўка – Кантата. 1998. – 608 с.

МАНУФАКТУРНОЕ ПРОИЗВОДСТВО В БЕЛАРУСИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.

Л.Э. Пракапович
БГПУ (Мінск)

Расширение рыночных связей, рост промышленных предприятий и наемного труда создавали условия для превращения мелких предприятий в мануфактуру, определяющими признаками которой были разделение труда и наличие определенного минимума рабочих, при которых возможно разделение труда.

Архивные источники позволяют выделить из общего числа «промышленных заведений» в городах Беларуси предприятия с числом рабочих до 5 человек, т.е. фактически ремесленные

мастерские, мелкие промышленные заведения типа простой кооперации с числом рабочих от 5 до 15 человек, а также предприятия мануфактурного типа, на которых было занято свыше 15 рабочих:

Годы	Неизвестно	От 1 до 5	От 5 до 15	Свыше 15
Начало XIX в.	62	2	2	7
30-е годы XIX в.	123	14	13	20
50-е годы XIX в.	256	–	11	5

Предприятия, число рабочих на которых не показано в отчетах городских властей и губернаторов, можно отнести к предприятиям первой и второй групп, т.е. к ремесленным мастерским или мелким промышленным предприятиям, потому что предприятия мануфактурного типа не только фигурировали в общих отчетах, но по этим предприятиям составлялись достаточно подробные описания с указанием года основания, имени владельца, объема производства, мощности, числа рабочих, места закупки сырья и рынка сбыта [1]. Несмотря на общий рост числа предприятий, в 40-50-е годы XIX в. наблюдалось сокращение числа мануфактур. Если в 30-е годы XIX в. их насчитывалось 20, то в конце 50-х годов – только 5. Правда, в этот период в городах Беларуси появились первые фабрики: 3 мукомольные (в Віцебске, Могилеве и Пінску) и сахарная в Белице. Фабрично-заводское производство вытесняло мануфактурное, а часть мануфактур прекращала свое существование в результате конкуренции привозных промышленных изделий.

Из 7 мануфактур в начале XIX в. на 4 мануфактурах (3 суконные в Бресте, Минске и Несвиже, 1 шелковых поясов в Слуцке) применялся труд крепостных крестьян самих владельцев, а на 3 мануфактурах (2 суконные в Волковыске и 1 в Могилеве) – труд вольнонаемных рабочих [2, с. 96]. Это были мануфактуры капиталистического типа. В начале XIX в. из общего числа рабочих на городских предприятиях вольнонаемных было 147 человек, или 26,5%.

В конце 30-х годов XIX в. все 20 мануфактур (3 суконные в Віцебске, Минске и Несвиже, 1 шелковых поясов в Слуцке) применялся труд крепостных крестьян самих владельцев, а на 3 мануфактурах (2 суконные в Волковыске и 1 в Могилеве) – труд вольнонаемных рабочих [2, с. 96]. Это были мануфактуры капиталистического типа. В начале XIX в. из общего числа рабочих на городских предприятиях вольнонаемных было 147 человек, или 26,5%.

Изменился соціальный состав владельцев промышленных заведений. Так, в начале XIX в. из 83 владельцев (названных в источниках) 46 человек (73%) были мещанами, 15 (23,8%) – дворянами и 1 (1,6%) – купцом, 1 суконная мануфактура в Минске принадлежала приказу общественного призрения. В конце 30-х годов из 87 владельцев, названных в архивных источниках, 62 человека (71,2%) были мещанами, 18 человек (20,7%) – купцами и 7 человек (8,1%) – дворянами, а в 50-е годы XIX в. 98,5% владельцев были купцами и мещанами. Таким образом, значительно увеличилась прослойка владельцев из мещанского и купеческого сословий и уменьшилось число владельцев-дворян. Кроме того, 5 владельцев из 7 дворян сами не занимались производством, а сдавали свои промышленные предприятия в аренду, а затем продали их мещанам и купцам. Все чаще владельцами крупных предприятий становились гильдейские купцы, т.е. люди, имевшие достаточный капитал, а значит, и возможности для расширения данного предприятия, а также для сбыта продукции и закупки сырья. Рост купеческих мануфактур (с 1 в начале XIX в. до 12 в конце 30-х годов XIX в.) в условиях господства феодально-крепостнической системы свидетельствовал о развитии капиталистических отношений в промышленности в недрах существующего строя, об усиении разложения и начале кризиса феодализма в Беларуси. Однако большинство предприятий, принадлежавших мещанам или купцам, были мелкими и часто недоговорческими, что является свидетельством низких темпов процесса зарождения и развития капитализма в Беларуси [3].

Источники отмечают значительное число промышленных предприятий в местечках Беларуси. В Гродненской губернии «промышленных» местечек насчитывалось 26, в Минской и Могилевской – по 16, в Віленской – 1, в Віцебской губернии не было.

Общая численность промышленных заведений в местечках Беларуси почти не изменилась; в среднем на каждые 5 местечек приходилось одно предприятие. К концу изучаемого периода увеличилось число предприятий в местечках Гродненской губернии (с 21 до 38), в местечках Могилевской губернии из числа уменьшилось с 32 до 15. Почти не изменилось число промышленных заведений в местечках Минской губернии.

Местечки Береза, Езюры, Изабелін, Косово, Ружаны, Зельва, Шерешево Гродненской губернії, Гомель, Горки, Дубровно, Каничи, Кричев, Пропойск, Светлагорск, Хотимск и Шклов Могилевской губернії стояли в промышленном отношении на уровне многих городов Беларуси, а иногда и превосходили их.

По отраслям производства промышленные заведения, расположенные в местечках, распределялись по губерниям следующим образом: преобладающую группу промышленных